

BALKÁNSKÉ KOMUNISMY

Ladislav Cabada
a Markéta Kolarčíková

NAKLADATELSTVÍ LIBRI

PRAHA 2016

Kniha byla vydána v rámci projektu Interního grantového systému MUP č. C05-35 „Analýza vybraných problémů politiky v jihovýchodní Evropě“ financovaného z podpory MŠMT na specifický vysok školský výzkum v letech 2015–2016.

Vydáno v rámci koedičního projektu nakladatelství Libri a Metropolitan University Prague Press.

Recenzenti:

Prof. PhDr. Vít Hloušek, Ph.D.

PhDr. Vladimír Naxera, Ph.D.

© doc. PhDr. Ladislav Cabada, Ph.D., Mgr. Markéta Kolarčíková, 2016

© Libri, 2016

© Metropolitan University Prague Press.

ISBN 978-80-7277-556-9

ISBN 978-80-87956-41-0

Obsah

Seznam použitých zkratk	6
1. Proč a jak zkoumat personalizované komunistické režimy	7
2. Teorie nedemokratických režimů	26
2.1 Totalitarismus	27
2.2 Totalitní komunistické režimy	38
2.3 Autoritativní režimy	40
2.4 Komunistické autoritativní režimy	54
3. Ceaușescovo Rumunsko	60
4. Hodžova Albánie	88
5. Titova Jugoslávie	124
6. Komparativní analýza balkánských personalizovaných komunistických režimů	170
6.1 Charakteristika politického systému	170
6.2 Kult osobnosti	182
6.3 Totalitní znaky v analyzovaných komunistických režimech	188
6.4 Aplikace Kitscheltova konceptu patrimoniálního komunismu	197
Závěr	213
Summary	220
Literatura	223
Internetové zdroje	230
Věcný rejstřík	232

Seznam použitých zkratk

AVNOJ – Antifašistická rada národního osvobození Jugoslávie
CIA – Ústřední zpravodajská služba Spojených států amerických
HDP – Hrubý domácí product
HIV – Virus lidského imunodeficitu
ICTY – Mezinárodní trestní tribunál pro bývalou Jugoslávii
JLA – Jugoslávská lidová armáda
KGB – Výbor státní bezpečnosti
Království SHS – Království Srbů, Chorvatů a Slovinců
KSJ – Komunistická strana Jugoslávie (1952 přejm. na SKJ)
LFRJ – Federativní lidová republika Jugoslávie
NDR – Německá demokratická republika
OSN – Organizace spojených národů
OZNA/UDBA/SDB – Jugoslávská bezpečnostní zpravodajská služba/
 Uprava državne bezbednosti/Služba državne bezbednosti
RVHP – Rada vzájemné hospodářské pomoci
SFRJ – Socialistická federativní republika Jugoslávie
SKJ – Svaz komunistů Jugoslávie
SSSR – Svaz sovětských socialistických republic/Sovětský svaz
Stát SHS – Stát Slovinců, Chorvatů a Srbů
USA – Spojené státy americké
ÚV SKJ – Ústřední výbor Svazu komunistů Jugoslávie
VMRO – Vnitřní makedonská revoluční organizace

1. Proč a jak zkoumat personalizované komunistické režimy

Studium nedemokratických politických režimů představuje jednu z významných složek soudobé politické vědy. Analýza vzniku, fungování i zániku nedemokratických režimů představuje mimořádnou výzvu, protože je svázána se snahou najít společnou, obecnou logiku fungování těchto mechanismů a současně detekovat dostatek indikátorů, které by napomohly jak prevenci vzniku takových režimů, tak i posílení nástrojů k potlačení již vzniklých nedemokratických režimů a jejich transformaci v demokracie. Hojný výskyt nedemokratických režimů a zejména působivá, byť hrozivá prezentace totalitních režimů v meziválečném období první poloviny 20. století a situace bloku komunistických států afilovaných k totalitnímu stalinistickému Sovětskému svazu po druhé světové válce iniciovaly v politické vědě mimořádné intelektuální výkony zaměřené na hledání příčin vzniku těchto obsahově odporných systémů. Práce H. Arendtové či R. Arona se již v 50. letech soustředily na podstatu totalitních režimů, na kulturně-politické podhoubí jejich vzniku, na mechanismy udržování totalitní vlády omezené skupiny vůdců nad masou, jež je atomizována, vykořeněna, je jí bráněno ve svobodném sdružování apod. Již první studie věnované totalitarismu dobře ukázaly teroristický charakter systému vůči vlastnímu obyvatelstvu, založený na využití státní policie plně podřízené jediné politické straně a jejímu vedení či přímo individuálnímu vůdci.

Výrazná část komunistických politických systémů po Stalinově smrti prošla akomodací, již považujeme za dílčí či úplnou detotalitarizaci a začínáme hovořit o posttotalitních autoritativních systémech, v obecné terminologii např. o režimech reálného socialismu apod. Nejednalo se však o všechny režimy sovětského typu – stalinický model totalitního komunistického režimu byl nadále udržován jak v Maově Čínské lidové republice, tak v Korejské lidové demokra-

tické republiky, kde Kim Il-sung¹ založil dosud fungující dynastický model kombinující – opět podobně jako Čína – komunistickou ideologii a rétoriku s tradičními odkazy neokonfucianismu. Specifickým případem brutálního totalitního režimu se pak ve druhé polovině 70. let pod Maovou kuratelou stala Kampučia/Kambodža ovládaná Rudými Khmery.

Vedle východoasijských totalitních komunistických režimů byl nicméně stalinistický model komunismu udržován i v další části světa, a to na Balkáně. Na mysli máme jak albánský autarkicky motivovaný totalitarismus symbolizovaný Enverem Hodžou, tak i neostalinistický a Maem i Severní Koreou silně inspirovaný režim rumunský, v němž od poloviny 60. let převzal vedení Nicolae Ceaușescu, aby po náznačce liberalizace vedl režim v 70. a 80. letech směrem konvenujícím řadě principů stalinismu. Podobně jako SSSR ve 30.–50. letech či východoasijské komunismy také Hodžova Albánie a Ceaușescovo Rumunsko představovaly mimořádně brutální totalitní režimy, v nichž se kvazipokroková a modernistická komunistická ideologie mísila s velmi tradičními prvky imperialismu či naopak izolacionismu, autarkie, šovinismu, ztotožnění státu s vůdcem a absencí předvídatelného výkonu správy a práva, resp. absolutní právní zvláštnosti vůdce a všech, jimž takovou zvláštnost umožní. Z mnoha uvedených důvodů tyto režimy připomínají orientální despotie, resp. se často blíží typu nedemokratického režimu, pro nějž v souladu s konceptem J. Linze (2000) a knihou, kterou autor společně s H. E. Chehabim (Chehab-Linz 1998) nazval *Sultanistické režimy*, užíváme označení sultanismus.

Právě na tyto specifické charakteristiky vybraných komunistických režimů se zaměřuje naše analýza. Soustředíme se na tři politické systémy komunistického typu, které existovaly v období od konce druhé světové války do zániku bipolárního uspořádání světa, resp. rozpadu tzv. východního bloku. I když se jednalo o režimy ideologicky blízké SSSR jako klíčové supervelmoci zastřešující východní blok a současně vynucující si minimálně *status quo* v rozdělení sfér vlivu, současně jde právě o ty režimy a země, jež byly k SSSR nekonformní a dokázaly se z jeho přímého dohledu buď „zcela“ vyvázat,

¹ Upřednostňujeme tuto transkripci před ruskojazyčným přepisem Kim Ir-sen.

anebo generovat potenciál pro alespoň formálně nezávislou politiku, jež byla rétoricky deklarována jak dovnitř státu, tak i k externím aktérům. Předmětem naší analýzy tak jsou Rumunsko a specifický režim, jenž v něm nastolil N. Ceaușescu, poválečná Albánie personalizovaná E. Hodžou a také druhý jugoslávský stát, zosobněný Josipem Brozem Titem. Jugoslávie samozřejmě mj. s ohledem na roztržku se Stalinem v roce 1948 a meziblokové či mimoblokové umístění bývá považována za zvláštní případ, nicméně my předpokládáme, že právě s ohledem na námi očekávaný výrazný vliv *path dependency* na kvazimodernitu komunistických režimů na Balkáně si jugoslávský režim s dalšími komunistickými režimy na Balkáně může být bližší než např. s režimy středoevropskými. Současně i v tomto případně pozorujeme silné znaky personalizované diktatury, jež logicky může být svázána i se sultanistickým typem nedemokratického režimu.

Do naší analýzy jsme se rozhodli nezařadit čtvrtý balkánský komunistický režim, a to režim v Bulharsku. I zde bychom jistě mohli hovořit o silné personalizaci s komunistickým vůdcem Todorom Živkovem, jenž navíc zejména na sklonku 80. let projevoval relativně vysokou míru svévole a „vrtošivosti“, jakou u sultanismů předpokládáme. Současně se však jednalo o režim Sovětskému svazu mimořádně konformní, navíc silně svázaný s působením komunistické nomenklatury, jež byla provázána s tradičními lokálními klientelistickými sítěmi. Právě intenzivní konformita se sovětským modelem, a tedy absence ambice k samostatnému výkladu a aplikaci komunistické ideologie, je pro nás hlavním důvodem pro to, že jsme se rozhodli Bulharsko do naší analýzy nezařadit.

Všechny země, které jsme zařadili do naší analýzy, prošly v posledním století velmi dynamickým a bouřlivým historickým vývojem. Již jejich osamostatňování, resp. secese jejich částí od Osmanské říše či Rakouska-Uherska představovala proces spojený s hledáním hranic států, plný konfliktů se sousedy. Nacionalismus jako produkt západní modernity a výstavby nového typu státu byl do prostředí východní Evropy, resp. Balkánu zanesen již v první polovině 19. století, přičemž jeho klíčovým specifikem byla zejména absence dlouhodobě existujícího teritoriálního státu. Nacionalismus tak byl

zpravidla stavěn na kombinaci historického mýtu, tedy zdůraznění dávné existence státu, jenž byl výrazem existence středověkého – či dokonce staršího – národa a etnolingvistického přístupu, jenž ztožňoval stát s uživateli konkrétního jazyka (srov. např. Glenny 2003; Weithmann 1996; Cabada 2002). Byl to právě Balkán, kde jsme více než jinde mohli pozorovat velmi složité procesy hledání obsahové a teritoriální hranice mezi jednotlivými etniky, resp. národy, přičemž velmi specifickým rysem se stala dlouhodobě udržovaná národní nejistota mnoha etnolingvistických a nábožensko-kulturních skupin (např. Aromuni či Pomaci, z níže analyzovaných pak zejména slovanští Makedonci, resp. slovanští muslimové/Muslimové/Bosňáci). Právě specifické výklady národní historie a jejich kombinace s promítáním různých mocenských zájmů do podoby státně-politických útvarů byly, či dokonce jsou příčinou toho, že jsme na Balkáně mohli či můžeme pozorovat situaci, kdy je jeden národ „reprezentován“ více státy. Za zmínku jistě stojí historická existence Černé Hory a Srbska před první světovou válkou, ukončená sloučením obou útvarů v rámci Království Srbů, Chorvatů a Slovinců, v němž byli Černohorci vnímáni jako lokální odnož srbského národa (srov. např. Banac 1984); v procesech rozpadu Jugoslávie po roce 1990 se naopak černohorská identita coby státotvorná postupně upevňovala, což vyvrcholilo referendem o samostatnosti Černé Hory a oddělením od Srbska v roce 2006. Podobně můžeme vnímat i existenci dvou jihoslovanských států na podzim roku 1918, kdy vedle Srbska aspirujícího na to, stát se hlavním činitelem sloučení jižních Slovanů v jednom státě, dočasně existoval i Stát Slovinců, Chorvatů a Srbů (SHS), složený z částí bývalého Rakousko-Uherska. Dočasnost či kvazistátnost bychom mohli rozlišit i u mnoha dalších státně-politických útvarů, namátkou u Republiky srbské v Bosně a Hercegovině či před odtržením od Srbska rovněž v případě Kosova. To se po roce 2008 stalo „druhým albánským státem“ vedle Albánie.

Naznačené dynamické procesy a obecně nekotvená státnost na Balkáně jsou společným a velmi charakteristickým znakem všech námi zkoumaných zemí. Vytvoření komunistických režimů po druhé světové válce na tom mnoho nezměnilo. Proto v naší analýze vě-

nujeme dostatečný prostor zkoumání „nesamozřejmosti“ existence daných států a na ně vázaných režimů. Albánie byla vystavena jak jugoslávskému tlaku, tak i nátlaku Sovětského svazu, o aspiracích západních aktérů (Itálie, Řecko, Velká Británie) nemluvě. Podobně Jugoslávie svou militarizaci s postupem času ještě posilovala ve strachu ze sovětského útoku, ale rovněž v obavě z možné „zrady Západu“ či aktivit exilových postustašovských kruhů. Také Ceaușescu se v některých okamžicích obával aplikace Brežněvovy doktríny proti své zemi v podobném duchu, jako se to v roce 1968 stalo Československu.

V meziválečném období vládly v námi analyzovaných státech, jež vznikly těsně před válkou (Albánie) anebo na základě jejích výsledků zásadně změnily svou podobu, autoritářské dynastické elity, které způsobily, že se Rumunsko i Albánie ocitly během druhé světové války na straně agresivní a expanzivní Osy, která měla v plánu ovládnout celý svět. Tomuto osudu se Jugoslávie vyhnula teprve lidovým povstáním v dubnu 1941, po jehož vypuknutí byla nicméně napadena koalicí států a rozparcelována. Odpor obyvatelstva vůči italskému fašismu a německému nacismu umožnil, aby se uvnitř všech zemí zformovala odbojová hnutí, jež je měla přivést na stranu vítězných Spojenců. Roztříštěnost jednotlivých partyzánských skupin, nestabilita domácího prostředí, osvobození Rudou armádou a sílící vliv Sovětského svazu vedly k tomu, že se v Albánii i Rumunsku moci ujaly komunisty ovládané struktury. To platí i pro jugoslávský případ, kde nicméně domácí odboj dokázal s dílčí výjimkou sovětské pomoci při osvobození Bělehradu udržet sovětské vojenské jednotky mimo území státu.

Komunisté byli ve všech analyzovaných zemích veřejností vnímáni jako nositelé ideologie, která významně přispěla k ukončení největšího válečného konfliktu v dějinách lidstva. Albánci, Rumuni i Jihoslované projevovali nadšení nad nově etablovanou vládou, od níž předpokládali zajištění hospodářského rozkvětu a vysoké životní úrovně. Poválečný start, jenž vzbudil naděje, byl nicméně v Albánii i Rumunsku záhy vystřídán stagnací a později dokonce ekonomickým propadem a dramatickým snižování životní úrovně

obyvatelstva. Oba režimy v této situaci o to častěji sahaly k totalitním praktikám vytváření ideových odpůrců a jejich demonstrativní likvidace, ke kvazináboženské adoraci vůdců a nacionalistické rétorice. Jugoslávský případ se opět vymyká, životní úroveň obyvatelstva poměrně lineárně rostla až do 70. let, nicméně nerovnoměrně, co se týče teritoriálního rozmístění a rozdílu mezi městem a venkovem. Potom nicméně začala prudce klesat, což ukazuje na podobné strukturální problémy, jaké můžeme pozorovat i v dalších komunistických zemích.

Naše kniha se tedy zaměřuje na analýzu režimů a vlád personalizovaných třemi politickými lídry balkánských politických systémů založených na komunistické ideologii – Nicolaem Ceaușescem, Enverem Hodžou a Josipem Brozem Titem. Nicolae Ceaușescu se v polovině 60. let stal hlavním představitelem rumunské komunistické strany a tím i oficiální hlavou Rumunska. Jeho nesouhlasný postoj s politickými kroky generálních tajemníků Komunistické strany Sovětského svazu, jako byla například sovětská invaze do Československa v roce 1968, sice Ceaușescovi přinášel stoupající popularitu u domácího lidu a uznání ze strany Západu, ale to vše skončilo ve chvíli, kdy se jeho počáteční umírněná reformní opatření odklonila od liberalizace. Ceaușescu, zaslepený vlastní mocí a inspirovaný čínským a severokorejským režimem, začal budovat kult osobnosti a prostřednictvím nelogických reforem přivedl Rumunsko na pokraj finančního bankrotu.

Podobný vývoj lze vysledovat také v Albánii, kde vládl od roku 1944 tvrdou rukou zapřisáhlý stalinista Enver Hodža. Ten byl nejen albánským premiérem a vůdčím představitelem Albánské strany práce, ale stál také v čele ministerstva zahraničních věcí a obrany. Mezi hlavní partnery v rámci albánské zahraniční politiky se v počátečním období řadily Jugoslávie, Sovětský svaz a následně Čína. Později však došlo k obratu, kdy se Albánie stala jednou z nejvíce uzavřených a nejméně rozvinutých zemí Evropy. Hodža během své vlády postupně přestával sympatizovat s ostatními komunistickými režimy a začal se domnívat, že jeho Albánie je jedinou pravou komunistickou zemí na světě. Symbolem Hodžovy nedůvěry vůči ostatním

zemím východní bloku a obecně režimům hlásícím se k marxisticko-leninské ideologii a odporu k západnímu kapitalistickému smýšlení se staly téměř nezničitelné bunkry, které měly odolat případnému jadernému útoku ze strany nepřátel Albánie.

Jugoslávský případ, spojený s charismatickým vítězem partyzánské války proti nacistickým a fašistickým okupantům a jejich spolupracovníkům z řad jihoslovanských národů Josipem Brozem Titem, představuje zdánlivě odlišný případ. Tito na rozdíl od Ceaușesca i Hodži nefiguroval jako jednoznačný a dominantní lídr, byť také on kolem sebe budoval kult osobnosti. Charakter jugoslávské federace a v zásadě již způsob, jakým byla během druhé světové války sestavena, Tita zasadil do úzkého, přesto však limitujícího „kvadrumvirátu“ komunistických vůdců reprezentujících mj. etnickou skladbu Jugoslávie (ve vedení Slovinců Kardelj, Chorvat Tito, Srbi Ranković a Černohorec Djilas). V průběhu 40. až 70. let nicméně Tito svou pozici nezpochybnitelného lídra posiloval, mj. v rámci konfliktů s ostatními členy vedení, z nichž vyšel jako vítěz, a také ambiciózní zahraniční politikou. Právě ta, založená na zdůrazňování mimoblokové pozice Jugoslávie a na spolupráci se státy Hnutí nezávislých zemí, může na jedné straně být chápána jako zásadní odlišnost od Albánie i Rumunska, uzavírajících se do sebe, na straně druhé však naznačuje i podobnou logiku chápání imperiálních ambicí Sovětského svazu. Navzdory velmi nadějnému hospodářskému vývoji a politické liberalizaci, nesrovnatelné s žádným jiným komunistickým systémem, nicméně Jugoslávie dospěla k podobnému kolapsu jako režimy rumunský a albánský. Bude tedy mj. zajímavé sledovat, nakolik v nich existovaly strukturální podobnosti, jež by vysvětlovaly zhroucení systému nehledě na velmi odlišný vývoj.

Zatímco rumunský a albánský režim prošly podobnou cestou reforem od znárodnění průmyslu přes kolektivizaci zemědělství až po omezení náboženské svobody, Jugoslávie od tohoto rigidního výkladu a aplikace marxismu-leninismu, či spíše stalinismu, poměrně brzy ustoupila. Zatímco Hodžovi se tak roku 1967 podařilo téměř zcela zlikvidovat církevní struktury a zakázat veškeré náboženské zvyky, což učinilo Albánii ateistickou, v Jugoslávii vidíme od 50. let

poměrně velký prostor pro relativně nezávislý církevní život. Pro všechny tři země (a v zásadě pro všechny země, jež obvykle řadíme na Balkán) byl v okamžiku přechodu ke komunistické formě vlády ve 40. letech 20. století charakteristický silný agrární sektor, resp. agrární charakter obživy. Po nástupu komunistů k moci proběhly ve všech státech reformy zaměřené na industrializaci, zejména s ohledem na těžký průmysl a modernizaci venkova. Zatímco Rumunsko se zaměřilo na těžbu ropy a automobilový průmysl, Albánie stavěla hydroelektrárny. Co se týče Jugoslávie, rozkol se Sovětským svazem ji vedl k intenzívním snahám o vlastní vojenský průmysl, vedle toho dokázala rozvinout rovněž automobilový a (petro)chemický průmysl, částečně i spotřební průmysl, zejména v oblasti tzv. bílé techniky. Silně ji však limitovaly prohlubující se rozdíly mezi severem – tj. již z dob Rakouska-Uherska relativně industrializovaným Slovinskem, kde navíc od poloviny 50. let můžeme pozorovat tendenci k rozvoji lehkého, spotřebního průmyslu, a také Chorvatskem, jež dokázalo poměrně intenzívně těžit z rozvíjejícího se turistického odvětví – a jihem, zejména Kosovem, Makedonií a venkovskými oblastmi dalších jugoslávských republik.

Zatímco v případě Jugoslávie se její umístění mezi bloky projevilo mj. štědrými úvěry z obou stran železné opony a zejména přísunem nových poznatků, u Albánie a od 70. let rovněž u Rumunska byly patrné slabé technologické *know how* a v průběhu času se zhoršující technologické zaostávání či nedostatečná vzdělanost pracovníků, které zapříčinily, že země nebyly schopny konkurence na západních trzích. To vedlo k zadlužování a následnému zhoršení životní úrovně obyvatelstva. Jugoslávie se k nim nicméně po ropných šocích začala přidružovat, protože po zdražení sovětské ropy nebyla schopna udržet životní standard ani úroveň průmyslové výroby, což ji vedlo k tomu, že většinu svých produktů nakonec také směřovala na sovětský trh, resp. na trh zemí Rady vzájemné hospodářské pomoci.

V rámci skupiny komunistických zemí to byly vedle Číny právě tři námi analyzované režimy, které postupovaly nejsamostatněji v oblasti vztahů k Sovětskému svazu a obecně zahraniční politiky. Albánští, jugoslávští i rumunští političtí představitelé mj. shodně odsou-

dili vpád vojsk Varšavské smlouvy do Československa a kriticky se vyjadřovali ke snahám Sovětského svazu diktovat ostatním zemím východního bloku. Podobně kriticky nicméně vystupovali i proti Západu, což je přivádělo do různých stupňů izolace od vnějšího světa. Ta se samozřejmě výrazně lišila – Albánci žili doslova v masovém vězení, zatímco Jugoslávci mohli poměrně volně zemi opouštět i se do ní vracet –, nicméně vždy v sobě zahrnovala komponentu nekooperativnosti.

Všechny analyzované země nakonec prožily obtížný a bouřlivý přechod k demokracii, který pozměnil i obraz bývalých komunistických vůdců. Zatímco Rumuni se od Ceaușesca poměrně jasně distancují a nejraději by tuto dějinnou etapu vymazali z paměti, část Albánců stále vnímá Hodžu jako svoji inspiraci, válečného hrdinu a významného vůdce (Balliu 2012, s. 8). Co se týče Jugoslávie, můžeme po jejím rozpadu v mnoha následnických zemích a různých sociálních skupinách pozorovat mj. jugonostalgiu, či dokonce titonostalgiu, které jsou založeny na přesvědčení, že právě Tito byl činitelem, jenž na západním Balkáně dokázal udržet mír, jenž dal Jugoslávii tvář a etabloval ji jako respektovaného hráče v mezinárodním systému (srov. např. Dizdarević 2002).

Naše kniha je rozdělena do tří základních částí. První z nich představí teoretický rámec studie, postavený na prezentaci obecných charakteristik autoritativních a totalitních režimů, jimž se ve svých publikacích věnují autoři, jako jsou Herbert Kitschelt, Wolfgang Merkel, Juan J. Linz, Hannah Arendtová či Raymond Aron, a následně operacionalizaci pojmů, s nimiž budeme v rámci naší studie pracovat a které využijeme pro analýzu a komparaci. Pro naši analýzu přitom bude zásadní především Kitscheltova typologie komunistických režimů, jež nám bude oporou při hledání společných rysů i rozdílů analyzovaných režimů. Kitschelt představil v 90. letech tři základní modely komunistických režimů – patrimoniální, národně-akomodační a byrokraticko-autoritářský komunismus, které se od sebe odlišují mírou legitimacy, výší zahraničního dluhu, mírou klientelismu, historickou minulostí, loajalitou společnosti a rolí, kterou sehrává vůdčí představitel státu a politická strana. Jednotlivé typy lze od sebe